

Олена Матушек

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСІ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVII століття¹

DOI: 10.58407/litopis.230202

© О. Матушек, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3192-0013>

Мета дослідження – розглянути й вивчити, як саме представив Іоанікій Галятовський гетьмана Самойловича та Війська Запорозьке у передмові до «Скарбниці потрібної» (1676). **Методи** дослідження: описовий та дискурс-аналіз, який дозволяє кожен наступний текст розглянути як вивчовування з приводу певної теми в актуальному контексті. **Новизна** дослідження полягає у вивченні як образу гетьмана Самойловича з передмови до збірки «Скарбниця потрібна» Іоанікія Галятовського, так і способів художньої репрезентації Війська Запорізького.

Висновки: У другій половині XVII ст. чернігівське інтелектуальне коло було «виключною точкою перетину» (за термінологією Мішеля Фуко), де зберігалися традиції Київської митрополії й формувалася ідентичність української козацької держави. Показово, що державна й духовна еліта походили з одного інтелектуального кола – Могилянської колегії. І в той час, коли державотворці працювали, тобто захищали й воювали, духовенство – молилося, виховувало суспільство, формувало ідеологію й створювало позитивний образ Війська Запорозького та його очільників. Більше того, церковні діячі як письменники допомагали через друковану продукцію провадити нову політику Гетьманщини. І чим далі, тим більше вона була суголосною з політикою Російського царства. Для творення позитивного образу як гетьмана, так і козаків Галятовський висвітлює їх дії задля спасіння душі, діяльність на славу Церкви, відповідність життєвої поведінки вченню київського церковного кола про віру і справу. Окрім того, сарматський ідеал став імпліцитною моделлю формування цих образів. У тексті постійно наголошується на Богородиці як опікунці гетьмана й козаків. Подальше дослідження цієї теми можна провадити, вивчаючи її послідовне розгортання в часі, а саме – через передмови до книг, панегирики та козацькі літописи.

Ключові слова: історія української літератури, доба Бароко, передмови, богородичний дискурс, Богородиця-опікунка козацтва, екфразя, сарматська модель, Церква й політика, козацькі міфи.

Українські письменники XVII ст. супроводжували свої книги передмовами-присвятами, які вказували на адресата книги. Щодо збірок проповідей, то це були майже послідовно російські царі. Збірки ж оповідань-міраклів, поезії та полемічні твори часто присвячувалися українській політичній та церковній еліті того часу, а саме – гетьманам, архієпископам, митрополитам, шляхті.

Скажімо, Іоанікій Галятовський починав свої книги із присвят різним людям: «Скарбниця потрібна» (1676) й «Alphabetum» (1681) містять передмови до гетьмана Івана Самойловича, «Небо нове» (1665) – Анні Могилянці Потоцькій, «Sophia Madros» (1676) дедикована Гедеонові Святополк-Четвертинському. «Руно орошенное» Дмитрія Туптала різних років видання має передмови й післямови архієпископу Лазарю Барановичу та гетьману Іванові Мазепі. У цих текстах оприявнюється інституціональне ставлення церковної еліти до політичних діячів.

Проблема формування образів гетьманів Війська Запорозького вже була предметом уваги дослідників. Свого часу Іван Огієнко згадав присвяту Галятовського у контексті висвітлення проблеми гетьманської опіки над Церквою². В. Соболев вивчала образи гетьманів на матеріалі «Літопису» Самійла Величка³. Найретельніше проблему «українська церковна еліта і козаки» розкрив С. Плохий у кількох монографіях⁴. Цей автор послідовно

¹ Доповідь виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», яка відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Огієнко І. Українська Церква за час Руїни (1657–1687). Київ: Наша культура і наука, 2006. С. 373.

³ Соболев В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного Бароко. Донецьк, 1996. С. 226–308.

⁴ Плохий С. Царі та козаки. Загадки української ікони. Київ: Критика, 2018. 160 с. Плохий С. Наливайкова віра. Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2005. 496 с.

відстежує формування ідеології малоросійства протягом XVII ст. «На час приходу Хмельницького до влади концепція Малої Русі ще не набула остаточних обрисів і упродовж цілого існування Гетьманщини повсякчас змінювалась і розвивалась», – зазначає він⁵. Автор звертає увагу на «Синопис» як один із засадничих творів, який просував «ідею етнічної та релігійної єдності слов'яно-російського народу»⁶. При цьому київська церковна еліта обстоювала ідеї незалежності Київської православної митрополії від Московського патріархату та центральної ролі Києва для російської держави. Сергій Плохій стверджує, що «саме київські церковні інтелектуали й були першими творцями ідеології малоросійства»⁷. Ця тема розвивалася у двох площинах – політичній, за допомогою козацтва, та духовній – через книжний церковний дискурс. Відповідно, будь-яка згадка козацтва та його очільників у друкованих книгах чи усній проповіді доповнювала або змінювала поточну картину. Відомий дослідник ранньомодерної історії Зенон Когут небезпідставно стверджує, що «наші знання про еліту часів після Хмельниччини – фрагментарні»⁸. Відтак завдання нашого дослідження – розглянути й вивчити, як саме представив Іоанікій Галатовський гетьмана Івана Самойловича та Військо Запорозьке у передмові до «Скарбниці потрібної» (1676).

Варто нагадати, що збірки оповідань-міраклів XVII ст. були не тільки цікавою духовною лектурою для мирян і ченців, але й полемічним аргументом на користь як церковних догматів, так і політичних ідеологем. А останні часто виникали не тільки з політичних внутрішніх потреб, але й як відповідь на потужні зовнішні впливи.

1656 року Діва Марія була визнана Королевою корони Польської. Польська література, що фіксувала й коментувала події часів Хмельниччини, показує Божу Матір опікункою польського народу, захисницею католиків і шляхти, що переконливо продемонстрував Ян Блонські у книзі «Zwycięstwo sławnej cudami w swoich obrazach...»⁹.

Очевидно, активізація теми опіки Польщі Божою Матір'ю стимулювала в літературі Київської митрополії нову хвилю богородичного дискурсу. 1660 року Іоанікій Галатовський, здійснюючи перевидання «Ключа розуміння» у Києві, додає до збірки проповідей 95 богородичних чуд, які трохи пізніше, 1665 року, склали основу книги «Небо нове». 1676 року він же, обіймаючи посаду архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря, видав збірку богородичних оповідань «Скарбница потребная» про чуда від головної святині обителі.

У «Скарбниці» автор демонструє образ Богородиці-опікунки як козацької еліти, так і козацтва загалом. Передмова до цієї збірки формує позитивний образ козацького гетьмана. «Скарбница потребная» починається з присвяти «Ясне Велможному его милости пану Іоановъ Самуйловичовъ»¹⁰. Ця книга – дар гетьманові як «фундаторовъ і добродѣйови ласкавому»¹¹ за відбудову Успенського храму монастиря. Дії, за які гетьман отримує подяку, окреслюються дієсловами «реставруеш», «єригуеш», «направуеш і фундуеш», «приоздобляеш»¹². Всі вони спрямовані на храм Пресвятої Богородиці Єлецької. При розгортанні тексту передмови автор балансує між двома предметами зображення – образом гетьмана та самої книги, яка виступає в ролі подячного дару. Впоратися із завданням Галатовському допомогла теорія концептизму: він грає на багатозначності (й навіть омонімічності) слова «скарбница». З одного боку, символом скарбниці позначена Богородиця, Її чудотворна ікона, книга про чуда, а з другого, – цей образ вживається у прямому значенні. Галатовський дякує гетьманові за кошти із його власної скарбниці, спрямовані на реставрацію Успенського собору Єлецького монастиря. А далі бажає Самойловичу скарбів – хорошого здоров'я, довголіття та щасливого життя. Особливої суспільної ваги набуває зичення адресатові отримати від Пресвятої Богородиці «на войнѣ скарб великій, ... же за помочу Пресвятої Богородици можеш звияжити бѣсурманов, татаров, турков и неприятелей инших»¹³. Побажання «прогресу щасливого» супроводжується підбором прецедентних прикладів подібної дії: Галатовський хоче, щоб у Самойловича були такі ж успішні битви проти турків і татар, як у Петра Конашевича Сагайдачного під Хотиним й Венжика Хмельницького під Заслав'єм. Прикметно, що перемога Сагайдачного під Хотиним показана як подія величезного значення, яка дозволила захистити християнську віру в Росії. А

⁵ Плохій С. Царі та козаки... С. 18.

⁶ Там само. С. 20.

⁷ Там само.

⁸ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. С. 45.

⁹ Włoński J. Zwycięstwo sławnej cudami w swoich obrazach... Toruń, 2022. 206 s.

¹⁰ Галатовський Іоанікій. Скарбница потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 2.

¹¹ Там само.

¹² Там само. С. 3.

¹³ Там само. С. 4.

взяття Кафи – це, за Галятовським, не тільки звитяга над іновірцями, але й звільнення невольників-християн.

Божа Мати називається Патронкою гетьмана, а реставрація Єлецького монастиря показується як дія, завдяки якій Богородиця прохатиме Господа про перемогу гетьмана над усіма ворогами, особливо «над неприятелями Креста святого»¹⁴, а також про його вічне життя в небі, а в перспективі удостоїть його «виденія лица Божого»¹⁵.

Гравюра ікони Єлецької Божої Матері з книги «Скарбница потребная» (1676) Іоаникія Галятовського.

Від очільника козаків автор переходить до самого Війська Запорозького, формуючи його узагальнений образ згідно з бароковою поетикою та риторичними правилами.

Схоже на те, що Галятовський перезавантажує образ захисника Європи, зробивши заміну польських шляхтичів на запорозьких козаків, які послідовно називаються «рицerstвом запорозким». Багато тверджень архімандрита Єлецького монастиря підсилено інтертекстуальними зв'язками з польськими хроніками. Початок історії козацтва поданий як легітимізована дія, що ініційована польським королем Жигмонтом I. Поштовхом до події послужив напад Мендикарея, царя Перекопського, на прикордоння Речі Посполитої, що стався 1516 року. Посилаючись на «Хроніку» Олександра Гваніні, Галятовський стверджує, що «в той час Жигмонт першій дозволил козаком там зб'ратися, жебы отчизну од поганов боронили, и за позволенем Кролевским почали козаки на островах альбо на выспах Днѣпровых жити»¹⁶.

Не складно помітити, що образ запорозького козацтва репрезентований у Галятовського за сарматською моделлю. Це виявляється і в функції захисту християн від магометан, і в засобах представлення запорозьців через стандартну репрезентацію образу шляхтича. При цьому автор працює у техніці екфрази, спочатку змальовуючи, а потім витлумачуючи герб (печатку) запорозького козацтва. За текстом, ідея герба Війська Запорозького походить від польського короля Стефана Баторія: «Стефан Баторій Кроль Польській Войску Запорозькому дал за герб на печати Ричера, самопал на рамѣ, оу бока шаблю, и на головѣ перекрывлений колпак маючого»¹⁷. Через інтерпретацію герба показана й універсальність козака як вояка, який може успішно битися й перемагати і на землі, й на воді: «Ричерѣ запорозькіи, не тьлько в полю, але и на морѣ з неприятелями воюют, з самопалов стрѣляют, и шаблями неприятелей стинают»¹⁸. На думку Галятовського, потенційна фортуність ко-

¹⁴ Галятовський Іоаникії. Скарбница потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 11.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 6.

¹⁷ Там само. С. 5.

¹⁸ Там само.

заків у бою символічно закладена в гербі: «...галерѣ теж и катерги турецкіи на морѣ на кшталт колпака перекривленого догоры дном перекривляють, и в морѣ затопляють, и мѣст турецких, и татарских добывають, и на кшталт колпака перекривленого тьи мѣста перекривляють»¹⁹.

Герб Війська Запорозького, уміщений до книги
«Вірші на жалосний погреб ... Петра Конашевича Сагайдачного» (1622).

Етимологію назви «козак» Іоаників Галятовський узяв у Матвія Стрийковського й одним із перших оприявнив хозарський міф, згідно з яким «Козарѣ» – це попередники козаків, народ, який воював із князем Святославом Ігоровичем, був переможений його військом, приведений «до послушенства» й обкладений даниною. Із цією версією автор не погоджується, схилиючись до варіанту, що козаки називаються від знаку зодіаку Козеріг: «Козаки од Козорожца суть названи, поневаж з рогами ходят, котории Роги на боку своем для стрѣляня носят»²⁰. У будь-якому разі, Іоаникій Галятовський, імпліцитно використавши сарматську парадигму, пропонує нові козацькі міфи, які були відкриті до продукування нових актуальних сенсів та ідеологем як для Київської митрополії, так і для Війська Запорозького.

Риторична схема панегірика передбачала виклад про славні факти чи події в житті особи чи діяльності спільноти. Лицарська слава запорожців демонструється через згадку про відвагу лицарів й очільників війська зі знатних родів. Це – Прецлав Лянцкоронський «з дому сенаторського»²¹, князь Дмитро Вишневецький та князь Євстафій Ружинський. Такий підбір поважних попередників Галятовський узяв із праці Алессандро Іваньїні «О козаках». Першим гетьманом козацьким Галятовський називає Прецлава Лянцкоронського, що уславився перемогою над татарами й турками «під Б'ягородом»²².

Особливим умінням козаків, що забезпечує їм унікальні воєнні результати й сприяє козацькій славі, є долаття дніпровських порогів, які, на думку Галятовського, є перешкодою для ворогів і захистом, створеним Богом, для козаків.

Слава Війська Запорозького та його благочестива віра були підставою, на думку Галятовського, для його прийняття під протекторат російського царя. Ця подія сакралізується, вона витлумачується як велика честь для козаків, якої вони зазнали з Божої волі внаслідок молитов Пресвятої Богородиці.

Якщо шляхта у польській літературі є вірною католицькій Церкві, то козаки – репрезентанти православ'я. Захист православної віри й східної Церкви для них – це особлива

¹⁹ Галятовський Іоаникій. Скарбница потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 6.

²⁰ Там само. С. 8.

²¹ Там само.

²² Там само.

почесна місія, яка веде до слави. За віру й Церкву запорожці борються з магометанами, поганами та еретиками. Вдавшись до гри слів, Галятовський стверджує, що не тільки козаки захищають віру, але й віра захищає їх і від гріха, й «од стрѣл видимых татарских, од джид турецких, і од оружя иншого»²³.

Прикметно, що крок за кроком Іоаникій Галятовський як письменник оприявнює значення й цінності інтелектуального та духовного кола Київської митрополії, яке колись концентрувалося у Печерській лаврі, Могилянській колегії, а в 70-ті роки XVII ст. – у Чернігові й Новгороді-Сіверському.

Галятовський був одним із тих, хто мав «право говорити» (термін Мішеля Фуко²⁴) від елітного духовного кола. У передмові до «Скарбниці» він, посилаючись на авторитет апостола Павла, запропонував правила спілкування всередині козацької спільноти, засновані на ієрархічній покорі: «Дай козаком еще богатство науки такой, жеби слушали Гетьмана своего, полковников и старших инших и шановали»²⁵. Галятовський аргументує свої слова концепцією походження влади від Бога: «Всяка душа влаstem придержащим да повинуется, нѣсть бо власть, аще не от Бога»²⁶. Запорукою ж майбутніх перемог і слави має стати згода, любов і єдність між козаками²⁷. Автор адресує слова пророка Давида козацькій спільноті, наголошуючи, що «... ниѣ что добро или что красно, но еже жити братіи вкупѣ»²⁸. Відомо, що якраз за гетьманування Самойловича козацтво втратило право обирати гетьмана й демократичні свободи, а церковна ієрархія забезпечувала ідеологічний супровід такого стану речей.

Більше того, Галятовський припасовує до спільноти козаків вчення про спасіння, поширене в київському духовному інтелектуальному колі. Він нагадує, що «повинни еще при вѣри Православной Воини запорожкіи оучинки добрыи мѣти»²⁹. Зіславшись на думку апостола Якова про те, що «тѣло без духа мертво есть, так и вѣра без дѣл мертва есть», Галятовський стверджує, що «при добрых учинках вѣра Православная будет Войску Запорозкому Тарчею золотою»³⁰.

На той час чернігівське інтелектуальне коло було «виключною точкою перетину» (за термінологією М. Фуко³¹), де зберігалися традиції Київської митрополії й формувалася ідентичність української козацької держави. Показово, що державна й духовна еліта походила з одного інтелектуального кола – Могилянської колегії. І в той час, коли державотворці працювали, тобто захищали й воювали, духовенство – молилося, виховувало суспільство, формувало ідеологію й створювало позитивний образ Війська Запорозького та його очільників. Більше того, церковні діячі як письменники допомагали через друковану продукцію провадити нову політику Гетьманщини. І чим далі, тим більше вона була суголосною з політикою Російського царства. Для творення позитивного образу як гетьмана, так і козаків Галятовський висвітлює їх дії задля спасіння душі, діяльність на славу Церкви, відповідність життєвої поведінки вченню київського церковного кола про віру і справи. Окрім того, сарматський ідеал став імпліцитною моделлю формування цих образів і у тексті постійно наголошується на Богородиці як опікунці гетьмана й козаків.

Подальше дослідження цієї теми можна провадити, вивчаючи її послідовне розгортання в часі, а саме – через передмови до книг, панегірики та козацькі літописи.

References

- Błoński, J. (2022). Zwycięstwo sławnej cudami w swoich obrazach... [The victory of the Glorious Mother in miracles from her paintings...]. Toruń, Poland.
- Kohut, Z. (2004). Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy [Root of identity. Studios from early modern and modern history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Plokhii, S. (2005). Nalyvaikova vira. Kozaky ta relihiia v rannomodernii Ukraini [Nalyvaiko's faith. Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Plokhii, S. (2018). Tsari ta kozaky. Zahadky ukrainskoi ikony [Tsars and Cossacks. Mysteries of the Ukrainian Icon]. Kyiv, Ukraine.
- Sobol, V. (1996). Litopys Samiila Velychka yak yavlyshche ukrainskoho literaturnoho Baroko [Chronicle of Samiylo Velichko as a phenomenon of the Ukrainian literary Baroque]. Donetsk, Ukraine.

²³ Галятовський Іоаникій. Скарбниця потрібная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 9.

²⁴ Фуко М. Политическая функция интеллектуала. Мишель Фуко. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертаса под общей ред. В.П. Визгина и Б.М. Скуратова. Москва: Праксис, 2002. С. 201.

²⁵ Галятовський Іоаникій. Скарбниця потрібная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 7.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. С. 10.

³⁰ Там само.

³¹ Фуко М. Политическая функция интеллектуала. С. 202.

Матушек Олена Юріївна – доктор філологічних наук, завідувач кафедри історії української літератури Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Matushek Olena – doctor of philology, head of the Department of History of Ukrainian Literature at V.N. Karazin Kharkiv National University (Svoboda square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: olena.matushek@karazin.ua

THE UKRAINIAN POLITICAL ELITE IN THE LITERARY DISCOURSE OF REPRESENTATIVES OF THE KYIV METROPOLITANATE OF THE 17TH CENTURY

The **purpose** of our research is to examine and study how exactly Ioanikiy Galyatovs'ky presented Hetman Samoilovych and the Zaporizhzhya Army in the preface to «Skarbnytsia Potribna» («Necessary Treasury») (1676). **Research methods:** descriptive and discourse analysis, which allows each subsequent text to be considered as a statement about a certain topic in a current context. The novelty of the study consists in studying both the image of Hetman Samoilovych from the preface to the collection «Skarbnytsia Potribna» by Ioanikiy Galyatovs'ky, and the methods of artistic representation of the Zaporizhzhya Army.

Conclusions: In the second half of the 17th century, the Chernihiv intellectual circle was «an exceptional point of intersection» (according to the terminology of Michel Foucault), where the traditions of the Kyiv Metropolis were preserved and the identity of the Ukrainian Cossack state was formed. It is significant that the state and spiritual elite came from the same intellectual circle – the Mohyla Collegium. And at the time when the state-makers worked, i.e. defended and fought, the clergy prayed, educated the society, formed some ideology and created a positive image of the Zaporizhzhya Army and its leaders. Moreover, church figures as writers helped to implement the new policy of the Hetmanate through printed products. And the further, the more it was consonant with the policy of the Russian Empire. To create a positive image of both the hetman and the Cossacks, Galyatovs'ky highlights their actions for the salvation of the soul, activities for the glory of the church, conformity of life behavior to the teachings of the Kyiv church circle about faith and deeds. In addition, the Sarmatian ideal became an implicit model for the formation of these images. The text constantly emphasizes the Mother of God as the guardian both the Hetman and the Cossacks. Further research on this topic can be conducted by studying its sequential unfolding over time, namely through prefaces to books, panegyrics, and Cossack chronicles.

Key words: the history of Ukrainian literature, the Baroque period, prefaces, theological discourse, the Mother of God as a patroness of the Cossacks, ekphrasis, the Sarmatian model, church and politics, Cossack myths.

Дата подання: 23 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Матушек, О. Українська політична еліта в літературному дискурсі представників Київської митрополії XVII століття. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 19–24. DOI: 10.58407/litopis.230202.

Цитування за стандартом APA

Matushek, O. (2023). *Ukrainska politychna elita v literaturnomu dyskursi predstavnykiv Kyivskoi mytropolii XVII stolittia* [The Ukrainian political elite in the literary discourse of representatives of the Kyiv Metropolitanate of the 17th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 19–24. DOI: 10.58407/litopis.230202.

